

**ՀԱՅԱՉԳԻ «ՀՐԵՇԱՎՈՐ ԵՐԿՎՈՐՅԱԿՆԵՐԸ»
ՄՈՍՈՒԼՈՒՄ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Գագիկ Դանիելյան

Մաշտոցի անվ. Մատենադարան

Աբաս թագավորի (929-953 թթ.) երկարամյա գահակալության ընթացքում Բագրատունիների հայոց թագավորությունը, անցնելով ներքին քաղաքական պառակտումների և իշխանների կենտրոնախույս նկրտումների դեմ պայքարի, շրջակա մուսուլմանական տերություններին հաջողությամբ դիմակայելու շրջան, թևակոխել էր բարգավաճման մի շրջափուլ, ինչպիսին Մեծ Հայքը երկար ժամանակ չէր տեսել¹: Աբասին հաջորդած որդին՝ Աշոտ Գ-ը (953-978 թթ.), ժառանգել էր տնտեսական և ռազմական հզորության բարձրակետում գտնվող թագավորություն: Աշոտ Գ-ը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հաճախ հորջորջվել է «բարեպաշտ» և «ողորմած» մականուններով՝ նկատի ունենալով նրա բարեգութ վերաբերմունքն ընչազուրկների, հիվանդների և անդամալույծների նկատմամբ: Արքայի այսօրինակ վարքն այնքան ընդգծված է եղել, որ որոշ ժամանակակիցների կողմից անգամ ամբաստանվել է պետական գործերն անուշադրության մատնելու մեջ: Օրինակ, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ պատմիչը (Ժ-ԺԱ դար) իր «Տիեզերական պատմություն» երկում այսպես է արտահայտվում Աշոտ արքայի մասին. «Այս Աշոտ խաղաղասէր բարութ կալեալ գաշխարհս Հայոց՝ խոնարհութեամբ եւ ողորմածութեամբ զանցոյց զամենեքումբք, վասն զի զգոնջացեալսն (իմա՝ ուրուկներին, քրտտներին) եւ զկաղսն եւ զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն եւ բարձակից ինքեան առնելով ի խրախճանութիւնսն. Չոմանս ի նոցանէ իշխանս եւ իշխանաց իշխանս եւ կիւրապաղատս անուանէր եւ զբաւանդոյր նորաւք... Այլ և զբաժակն իւր թագաւորական ըմպելեաւք մատուցանէր նոցա, եւ յորժամ թարախս վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինոյն, յայնժամ զմնացորդս նոցա առնալ ինքն ճաշակէր: Եւ այնքան առատաձեռնութեամբ բաշխէր կարասւտեղոց՝ մինչեւ ի մահուն իւրոյ ոչ լինել դրամ մի ի զանճատան նորա. այլ եւ զկապուտ զարդուցն եւ զբազմականացն եւ որմոց տայր կարասւտեղոց: Եւ

¹ Աբաս արքայի կառավարման շրջանի մասին տե՛ս **Եղիազարյան 2017:**

*քառասգ զմեղս իւր ողորմութեամբ եւ գլօով տնանկաց»*²: Այսպիսով, պատմիչի վկայությամբ՝ հիվանդների և կարիքավորների նկատմամբ արքայի հոգածությունն այնպիսի չափեր էր ընդունել, որ պետական զանձարանը դատարկվել էր: Իր բարեգործությունների և սրբակենցաղության համար արքան սրբադասվել է Հայոց եկեղեցու կողմից, և նրա վարքը տեղ է «Յայսմաւորք» ժողովածոյում³:

Նույն այս ժամանակ Միջագետքում՝ Մոսուլում և գրեթե ողջ Ջագիրայի տարածքում, իշխում էր Աբու Մուհամմադ ալ-Հասան իբն Համդանը (935-969 թթ.), ով ավելի շատ հայտնի էր *Նասիր ալ-Դաուլա* («ղինաստիայի հաղթական պաշտպան») մականվամբ: Նասիր ալ-Դինի կառավարման շրջանն աչքի է ընկել գահին տիրանալու համար մերձավորների խարդավանքներով, հարևանների՝ ի մասնավորին Բուխների (կամ Բուվայիների) պետության հետ մշտական հակամարտության և լարված հարաբերությունների բազմաթիվ դրվագներով: Ներքին քաղաքականության հարցում էլ Մոսուլի տիրակալը մեծ ժողովրդականություն չի վայելել՝ ժամանակակիցների կողմից մեղադրվելով սաստիկ հարկապահանջությամբ բնակչությանը կեղեքելու մեջ⁴:

Նասիր ալ-Դաուլայի կառավարման սկզբի մի դրվագ կապում է նրան Հայաստանի հետ: Բանն այն է, որ հոր մահից հետո ժառանգելով իշխանությունը Մոսուլում՝ նա բախվում է ընդդիմության հզոր ալիքի: Ալ-Հասանի գահակալության հետ չէին կարող հաշտվել հատկապես ալ-Հասանի հորեղբայրները՝ Նասրը և Սաիդը, որոնք իշխանության հասնելու իրենց նկըրտումները փորձում էին իրագործել՝ օգտվելով Բաղդադի Աբբասյանների լայն աջակցությունից: 935 թ. (հիջրայի 322 թ.) ալ-Հասանը, սպանում է իր հորեղբայրներից մեկին և ալ-Ռադի խալիֆայի (կառ. 934-940 թթ.) վեզիր Իբն Մուկլայի հետ բախումից վախենալով՝ անգամ ստիպված է լինում թողնել Մոսուլն ու փախչել Հայաս-

² Տե՛ս **Ասողիկ 2000**, էջ 755 և **Ասողիկ 2000ա**, էջ 232-233: Հմմտ. **Վարդան 1862**, էջ 89:

³ Տե՛ս **Յայսմաւորք 1834**, էջ 226: Աշոտ Ողորմածի կառավարման շրջանի մասին տե՛ս **G. Dédéyan 2014** և **Եղիազարյան 2020**:

⁴ Նասիր ալ-Դաուլայի գահակալության մասին տե՛ս **al-Samīr 1970**, Տ. 202-300; **Bowen 1993**, pp. 994-995, ինչպես նաև **Canard 1951** աշխատությունը՝ նվիրված Համդանյան դինաստիայի պատմությանը:

տան⁵: Այստեղից նա պատրաստվում էր կրկին վերագրավել Մոսուլը⁶: Ըստ արաբ պատմիչներ Իբն Միսքավայիի (մահ. 1030 թ.) և Իբն Չաֆիր ալ-Ազդիի (մահ. 1216 թ.)՝ ալ-Հասանն ապաստան է գտել «*ալ-Չալազանի երկրում*» (*bilād al-Zawazān*), որ Վասպուրական աշխարհի Անձևացիք գավառն է⁷: Իբն Չաֆիր ալ-Ազդիին էլ գրում է, թե նրան հպատակվեցին «*Հայաստանի բոլոր թագավորները, և նա վերցրեց նրա խարսջը* (իմա՝ «հարկը» -Գ.Դ.)»⁸: Նույն հեղինակը վկայում է, որ մեկ տարի անց, երբ ալ-Հասանը Բաղդադի խալիֆա ալ-Ռադիից (կառ. 934-940 թթ.) «*իշխանության տվչություն*» ստացավ և ճանաչվեց որպես Մոսուլի կառավարիչ, նա ստիպված եղավ կռվել Արգնի իշխան Ալի իբն Չաֆար ալ-Դայլամիի հետ և օգնության խնդրանքով դիմեց «*Հայոց թագավոր Իբն Թուռնիկին և այդ երկրի մյուս իշխաններին*»⁹: Ճիշտ է՝ արաբ հեղինակն ամենայն հավանականությամբ «*հայոց թագավոր*» ասելով նկատի է ունեցել ոչ թե Աբասին, այլ Տարոնի իշխաններից մեկին, այնուամենայնիվ, ինչպես երևում է, Նասիր ալ-Դաուլան հավանաբար հետագայում էլ պահպանել է իր կապը Հայաստանի և նրա իշխանավորների հետ:

Այժմ, Հայոց թագավորության և Մոսուլի ամիրայության տիրակալների վերաբերյալ այս փոքրիկ ակնարկը հիմք ընդունելով, անցնենք հոդվածի հիմնական մասին՝ ներկայացնելով արաբական աղբյուրներում արձանագրված մի արտասովոր պատմություն: Այսպես, Իբն ալ-Չաուզի պատմիչը (մահ. 1201 թ.) իր *Al-Muntazam* երկում հիշրայի 352 թվականի (963 թ.) ներքո գրում է. «*Սաբիթ իբն Սինան*¹⁰ *պատմիչն ասել է՝ Մոսուլի ինձ*

⁵ **Gotha Ms. Orient. A 1555** (Ġamāl al-Dīn ‘Alī [i]bn Zāfir al-Azdī, *Aḥbār al-duwal al-munqaṭi‘a*), էջ 81ա:

⁶ **Canard 1991**, p. 127; **նույնի՝ 1948**, p. 84.

⁷ Տե՛ս **Ibn Miskawayh 2003**, §. 185 և **Ibn Miskawayh 1921**, p. 368 Հմմտ. **al-Nuwayrī 2004**, §. 73; **al-Dahabī 1992**, §. 32: «Ալ-Չալազան» տեղանվան մասին տե՛ս **Yāqūt 1977**, §. 158, ինչպես նաև **Յակուտ ալ-Համավի 1965**, էջ 76-77, 175:

⁸ **Gotha Ms. Orient. A 1555**, էջ 81ա:

⁹ Տե՛ս Անդ, էջ 85բ: Տե՛ս նաև **Canard 1948**, p. 84; **Եղիազարյան 2016**, էջ 39-40, ինչպես նաև **նույնի՝ 2017**, էջ 37:

¹⁰ Բաղդադի պոլիմաթ՝ բժիշկ, Աբբասյան խալիֆաների՝ արքունի բժշկապետ, փիլիսոփա, աստղագետ, մաթեմատիկոս Աբու ալ-Հասան Սաբիթ իբն Սինանն է (մահ. 975 թ.)՝ նշանավոր Սաբիթ իբն Կուրբայի (մահ. 901 թ.) թոռը: Ի շարս բազմաթիվ գիտությունների՝ իր «ուժերը

համար վատահեղի որոշ մարդիկ պատմել են, որ 352 թվականին որոշ հայ իշխաններ (*batāriqa al-arman*) Նասիր ալ-Դաուլայի մոտ են ուղարկել երկու հայ մարդու՝ իրար կպած քսանհինգ տարեկան, ողջ-առողջ՝ նրանց հոր հետ: Մերտաճումը որովայնի հատվածում էր. նրանք երկու փոր ունեին, երկու պորտ, երկու ստամոքս: Տարբեր էին նրանց տվածության և ծարավի ժամերը, ինչպես նաև միզելու և արտաթորելու: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ մեկ [առանձին] կուրծք, երկու ուս, երկու վերին վերջույթ (իմա՝ մատներից մինչև ուս), երկու ձեռք, երկու կոնքազոր, երկու սրունք, երկու ոտնաթափ, երկու միզուկ: Նրանցից մեկը կանանց հասկում ուներ, մյուսը՝ տղամարդկանց: Եվ երբ նրանցից մեկը պետքարան էր մտնում, մյուսը [ստիպված] նրա հետ էր մտնում: Նասիր ալ-Դաուլան նրանց երկու հազար դիրհամ շնորհեց և ցանկացավ նրանց ուղարկել Բաղդադ, բայց հետո մտափոխվեց»¹¹: Սաբիթ իբն Սինանի վկայությունն Իբն ալ-Ջաուզիից փոխառելով՝ իրենց երկերում հաջորդ սերունդների պատմիչներից պահպանել են նաև Իբն ալ-Դավադարին (մահ. 1335 թ.), ալ-Չահաբին (մահ. 1348 թ.), Իբն Քասիրը (մահ. 1373 թ.), Իբն Թադրի Բիրդին (մահ. 1470 թ.), ալ-Սուլուտին (մահ. 1505 թ.) և այլք¹²:

փորձել է» նաև պատմագրության մեջ՝ «Շարունակություն» գրելով ալ-Տաբարիի (մահ. 923 թ.) *Tārīḥ al-rusul wa-l-mulūk* («Մարգարեների և արքաների պատմություն») երկի համար: Այդ երկը թեև կորած է, բայց հետագա պատմիչների (այդ թվում՝ Իբն ալ-Ջաուզիի) երկերում պահպանվել են նրանից կատարված բազմաթիվ մեջբերումներ:

¹¹ **Ibn al-Ğawzī 1992b**, թ. 151.

¹² **Al-Bīrūnī 2001**, թ. 89-90 (բնագրում *al-Arman* («հայեր») բառը մի տեղ գրչագրական սխալով *Rūm* է, այն է՝ «հոռոմներ», «հույներ», մեկ այլ տեղում՝ *al-Aramiyyūn*, այն է՝ «արամեացիներ»); **Ibn al-Dawādārī 1992**, թ. 409; **al-Dahabī 1989**, թ. 12; **Ibn Kaṭīr 1998**, թ. 262-263; **Ibn Tağrī Birdī 1992a**, թ. 384; **al-Suyūṭī 2003**, թ. 317:

Միջնադարյան արաբական պատմագրության մեջ համակցված երկվորյակների ծնունդի վերաբերյալ այլ հաղորդումներ էլ կարելի է գտնել: Օրինակ՝ Իբն ալ-Ասիրը հիջրայի 458 թ. (1065/1066 թ.) ներքո գրում է Բաղդադի մերձակայքի Բաբ ալ-Ազաջ (*Bāb al-Azağ*) բնակավայրում (**Ibn al-Aṭīr 1987b**, թ. 377), իսկ 597 թ. (1200/1201 թ.) ներքո (**Ibn al-Aṭīr 2003**, թ. 276)՝ Բաղդադում սույն անոմալիայով ծնված զույգերի մասին: Գուցե այս վերջին դեպքի մասին է գրում ասորի պատմիչ Բաբ Հեբրեոսն իր «Ժամանակագրության» մեջ, թեև հաղորդումը դնում է 1205 թվականի ներքո. «Այս տարում ունի կին Բաղդադում ծնեց մի երեխա, որը երկու գլուխ, չորս ոտք և չորս ձեռք ուներ և նույն օրն էլ մահացավ»: Տե՛ս **Bar**

Արաբ պատմիչի նկարագրությունից պարզ է, որ խոսքը գույգ եղբայրների մասին է, որոնք ժամանակակից բժշկության մեջ «*համակցված*», երբեմն էլ՝ «*սիսմական*» երկվորյակներ են կոչվում (տե՛ս պատկեր 1): Սադմանային զարգացման ընթացքում ձվաբջջի թերի բաժանմամբ և մարմնի տարբեր մասերի և օրգանների ներանոմով և սերտանոմով պայմանավորված՝ այսպիսի երկվորյակները լույս աշխարհ են գալիս իրար կպած: Համակցված երկվորյակներն ավելի հաճախ մահացած են ծնվում, իսկ եթե ոչ, ապա ստիպված են լինում ամբողջ կյանքում միաձուլված ապրել իրենց քրոջ կամ եղբոր հետ: Միջնադարում այսպիսի անոմալիայով ծնված երկվորյակները, չարի և չարիքի մարմնացում համարվելով, հաճախ կեղեքվում էին ամբողջ կյանքի ընթացքում կամ դատապարտվում մահվան: Կախված միաձուլման հատվածից՝ համակցված երկվորյակների մի քանի տարատեսակ են առանձնացնում: Դատելով արաբ պատմիչի նկարագրությունից՝ հայագգի եղբայրները կցված են եղել կրծքավանդակի ստորին մասի հյուսվածքներով: Արդի բժշկությունն այս տարատեսակի երկվորյակներին *քսիֆոպագուս* (xiphopagus) է անվանում: Հետաքրքիր է, որ Նասիր ալ-Դաուլան սկզբում ցանկացել է երկվորյակներին ուղարկել Բաղդադ, բայց հետո անհայտ պատճառով (գուցե՝ քաղաքական) հրաժարվել է իր մտադրությունից:

Վերոնկարագրյալը, անշուշտ, արաբական հասարակության մեջ այդօրինակ անոմալիայի առաջին դեպքը չէր: Չորօրինակ, ավանդության համաձայն՝ երկվորյակներ են եղել նաև իսլամի

Hebraeus 1932, p. 361: Որոշ արաբագիր պատմիչներ էլ (ալ-Չահաբի, ալ-Քութուբի, ալ-Մակրիզի, Իբն Թադիի Բիրդի) գրում են մամլուքյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Չահիր Բայբարսի (կառ. 1260-1277 թթ.) օրոք՝ հիշբալի 662 թ. (1263/1264 թ.), Եգիպտոսում եղած մի ուրիշ դեպքի մասին: Հաղորդվում է, որ սուլթան Բայբարսին ցույց տալու են բերել մեռելածին մի արարած, որը երկու գլուխ ուներ, չորս աչք, չորս ձեռք և չորս ոտք: Սուլթանը կարգադրել է անմիջապես թաղել նրան: Տե՛ս **al-Dahabī 1999**, §. 11; **al-Kutubī 1980**, §. 295; **al-Maqrīzī 1957**, §. 517; **Ibn Tagrī Birdī 1992b**, §. 187: ԺԵ-ԺԶ դարի պատմիչ Իբն Սիբատն (մահ. 1520 թ.) իր *Šidq al-aḥbār* («Հաղորդումների ճշմարտություն») երկում այս դեպքը ներկայացնելուց հետո (թեև սխալմամբ դնում է 660 թ. (1261/1262 թ.) ներքո), որպես այդ անոմալիայի օրինակ, մատնանշում է այդ իրադարձությունից շուրջ 300 տարի առաջ տեղի ունեցած հայագգի երկվորյակների դեպքը: Տե՛ս **Ibn Sibāṭ 1993**, §. 407:

մարգարե Մուհամմադի մեծ պապը՝ Կուրայշ ցեղի Բանու Հաշիմ տոհմի հիմնադիր և անվանադիր Հաշիմ իբն Աբդ Մանաֆը (մահ. 497 թ.)՝ այսինքն Աբդ ալ-Մուտտալիբի (մահ. 579 թ.) հայրը, և նրա եղբայր Աբդ Շամս իբն Աբդ Մանաֆը: Պատմվում է, որ նրանցից մեկի ոտնաթաթի մի մատը սերտանած է եղել մյուսի ճակատին: Հիշյալ նկարագրությունից հետևում է, որ դեպքն անգամ այն ժամանակների համար այնքան էլ բարդ չի եղել, քանի որ ըստ ավանդության՝ նրանց հայրը՝ Աբդ Մանաֆը, կարողացել է սրով անջատել երկվորյակներին, որից հետո երկուսն էլ ապրել են: Թեև ժամանակակիցները չարագուշակել ու պարսավել են հոր արարքը՝ համոզված լինելով, որ եղբայրների միջև թափված արյունը նրանց մշտական գոտության և թշնամանքի, ինչպես նաև հետագա արյունահեղության պատճառ պիտի դառնար¹³: Այս կանխագուշակումը, ըստ էության, կատարվել է. երկու եղբայրների հետնորդները հիմնել են Օմայյան և Աբբասյան տոհմերը, որոնք թշնամական վերաբերմունք ունեին իրար նկատմամբ:

Եվս մի օրինակ: Չաքարյա ալ-Կազվիին (մահ. 1283 թ.) իր կոսմոգրաֆիկ երկում՝ *‘A‘ğā‘ib al-mahlūqāt wa-ğarai‘b al-mawğūddāt* («Արարչագործության հրաշալիքների և Էակներից զարմանալիքների մասին») վերնագրով, Թ դարասկզբում պատահած նույնատիպ մի դեպք է ներկայացնում՝ մեջբերով ականավոր կրոնաիրավագետ Աբու Աբդ Ալլահ Մուհամմադ ալ-Շաֆիին (մահ. 820 թ.)՝ ուղղափառ իսլամի չորս կրոնաիրավագիտական դպրոցներից (արաբ.՝ *մազհաբ*) մեկի՝ *շաֆիականության* հիմնադրին: Վերջինս պատմում է Եմենում գտնվելու ժամանակ¹⁴ անձամբ իր աչքով տեսածը. «Երբ Եմենի երկրում մի գյուղ մտա, այնտեղ մի մարդ տեսա, որի մարմինը՝ մեջտեղից (իսկ՝ գոտկատեղից) մինչև ներքև, կանացի էր, իսկ մեջտեղից մինչև վերև՝ երկու առանձին մարմիններից էր բաղկացած՝ չորս ձեռքերով, երկու գլխով, երկու դեմքով: Նրանք մշտապես իրար հետ էին, [միասին] ուտում

¹³ Al-Ṭabarī 1968, §. 252; Ibn al-Ğawzī 1992a, §. 211; Ibn al-Ağīr 1987a, §. 554: Ըստ ալ-Յակուբիի (մահ. 897 թ. հետո)՝ եղբայրները կցված են եղել կրունկներով (*wa-‘aqbuhu multasīq bi-aqbihi*): Տե՛ս al-Ya‘qūbī 2010, §. 293:

¹⁴ 790-ականների վերջերից մինչև 803 թվականն ալ-Շաֆիին կառավարչական պաշտոն է զբաղեցրել Եմենի Նաջրան քաղաքում: Սրանից մակաբերելի է, որ դեպքը թվագրելի հենց այս միջակայքով:

էին, միասին խմում, վիճում իրար հետ և հաշտվում: Ես մի քանի տարի հետո էի նրանցից, և երբ կրկին վերադարձա, ինձ սասացին, որ, թող Ալլահը ողորմի մարմիններից մեկին, որը մահացել է: Նրան պարանով կապել և ձգել են, մինչև որ թուլացրել և կտրել են, և մնացել է մյուս մարմնով՝ շարունակ անցուդարձ կատարելով (կամ շրջելով, բառացի՝ գնալ-գալով-Գ.Դ.) շուկայում»¹⁵: Անշուշտ, այս նկարագրությունն արդի բժշկության չափանիշներով «վիրահատական միջամտություն» չես կոչի: Բայց եթե անգամ երկվորյակներից մեկը կենսական որևէ օրգան չի կիսել իր զույգի հետ, և անջատումից հետո շարունակել է ապրել և օրեր անց չի մահացել, ինչպես որ սովորաբար պատահում է, սա իրավամբ պիտի համարել միջնադարյան արաբական բժշկության բացառիկ ձեռքբերումներից մեկը: Հատկանշական է, որ Կազվինիի երկի աշխարհի տարբեր գրադարաններում պահվող գրչագրերում պահպանվել են հիշյալ պատմության հիման վրա եմենցի երկվորյակներին պատկերող մանրանկարներ: Ստորև ներկայացնում ենք երկի մեզ հասանելի երեք հնագույն ձեռագրերի (Սուլեյմանիյե գրադարան, Բավարիայի ազգային գրադարան, Բրիտանական թանգարան) համապատասխան մանրանկարները (տե՛ս պատկեր 2, 3, 4, 5): Ընդ որում, Բրիտանական թանգարանի ձեռագրում կա նաև իր զույգից անջատված և բնականոն կյանքով ապրող կնոջը պատկերող մանրանկար¹⁶:

Բժշկությունը դարերի ընթացքում համակցված երկվորյակներին վիրաբուժական միջոցներով առանձնացնելու մեթոդներ է մշակել: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում՝ այսինքն Ժ

¹⁵ Հրատարակված տեքստն ու երկի մեզ հասած հնագույն ձեռագրերի բնագրերը (տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը) որոշ բնագրային տարբերություններ ունեն: Հատվածի թարգմանության համար հիմք ընդունեցինք հրատարակված տեքստը: Տե՛ս **al-Qazwī 2000**, թ. 386: Նույն պատմությունը հեղինակն արձանագրել է իր մյուս *Atār al-bilād* («Երկրների հուշարձաններ») աշխարհագրական բառարանում՝ Եմենին նվիրված հատվածում: Տե՛ս **al-Qazwī 1998**, թ. 386:

¹⁶ Բրիտանական թանգարանի ձեռագիրը թերևս հնագույնն է պահպանված գրչագրերից: Վերջերս Լոնդոնյան ձեռագրի արվեստագիտական արժեքը գնահատելու հիմնավոր փորձ է կատարել Ստեֆանո Կարբոնին՝ մանրամասն ուսումնասիրելով և նկարագրելով ձեռագրի պարունակած բոլոր մանրանկարները՝ համեմատական աղերսներ անցկացնելով մյուս կարեվորագույն ձեռագրերի հետ: «Եմենյան երկվորյակներին» պատկերող մանրանկարների մասին տե՛ս **Carboni 2015**, p. 346:

դարում, բժշկությունը նրանց հաջողությամբ առանձնացնելու այն միջոցները չունեի, ինչպես որ այժմ: Եմենցի երկվորյակների պատմությունը ցույց է տալիս, որ որոշ «թեթև դեպքերում» միջնադարյան բժշկապետների փորձերը երբեմն նաև հաջողությամբ էին պսակվում: Անշուշտ, այսպիսի հաջող «վիրահատությունների» մասին ասեկոսներն էլ ոգևորված և միջնադարյան արաբական բժշկության բարձր մակարդակը հաշվի առնելով է, որ հայոց իշխանները երկվորյակներին ուղարկել էին Մոսուլ՝ հավանաբար հույս ունենալով, որ վերջինիս օգնությամբ հնարավոր կլինի անջատել նրանց:

Վերադառնալով «հայագգի» երկվորյակների պատմությանը՝ նշենք, որ Իբն ալ-Ջաուզին ևս մի վկայություն է ներկայացնում միջադեպի մասին՝ այս անգամ որպես սկզբնաղբյուր հիշատակելով Մուհամմադ իբն Աբի Տահիրին և Ալի իբն ալ-Մուհասսին ալ-Թանուխիին¹⁷, ով իր հերթին իր հոր հաղորդումն է վկայակոչել. *«Մոսուլի մեծաթիվ մարդիկ և այլոք, որոնց նկատմամբ մենք վստահություն ունենք, մեզ պատմել են, բացի այդ տեղեկությունը մեզ ճշմարիտ էր այն հիմքով, որ դրա մասին շատ էին խոսում, այն բացահայտ էր և արժանահավատ: [Այսպես, հիջրայի] 340-ական թվականներին Մոսուլում երկու տղամարդու էին տեսել, որոնց Հայաստանի տերն էր Նասիր ալ-Դաուլային ուղարկել, որպես զարմանալիք: Նրանք մոտ 30 տարեկան էին և կպած էին մի կողով՝ գոտկատեղից վերև՝ մինչև թևատակ: Նրանց հետ էր նրանց հայրը, ով նրանց մասին ասում էր, որ նրանք այդպես երկվորյակ են ծնվել: Նրանց սովորաբար տեսնում էին երկու շապիկ և երկու տաբատ հագած՝ յուրաքանչյուրը մեկը, մյուսից առանձին հագուստներով, որովհետև ուսերի և ձեռքերի կպած լինելու պատճառով նրանց հա-*

¹⁷ Խոսքն *adab*-ի գրականության բաղդադցի հեղինակ, դատավոր, պետական գրագիր Աբու Ալի ալ-Մուհասսին իբն Ալի ալ-Թանուխիի (մահ. 994 թթ.) մասին է, ով ամենաշատը հայտնի է տարբեր թեմաներով իր հավաքած գվարճաբանությունների ժողովածուներով: Նրա երկերից *Niṣwār al-muḥāḍara*-ն, օրինակ, բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ կապված պատմությունների և գվարճախոսությունների հավաքածու է: Ըստ այս աշխատության խմբագիր Աբբուր ալ-Շալչիի՝ հայ երկվորյակների վերաբերյալ պատմությունը հավանաբար ներառված է եղել երկի մեզ չհասած հատորներից մեկում, ուստի նա հրատարակել է այն՝ երկի իր խմբագրած չորրորդ հատորի էջերում՝ փոխառելով Իբն ալ-Ջաուզիի երկից: Տե՛ս **al-Tanūḥī 1995**, ՝. 240-241: Ալ-Թանուխիի մասին կենսագրական ակնարկ տե՛ս նաև **Fahndrich 2000**, pp. 192-193:

մար բարդ էր քայլերը: Նրանցից յուրաքանչյուրը սերտանման կողմից իր եղբորը հարող ձեռքը նրա մեջքի հետևն էր անցկացնում, և այդպես քայլում էին: Երբ երկուսով ձի էին հեծնում, անհնար էր, որ մեկն իջնի առանց նրա հետ մյուսի իջնելու: Երբ նրանցից մեկը ցանկանում էր կարիքների հոգալ, մյուսն էլ նրա հետ էր գնում, նույնիսկ երբ դրա անհրաժեշտությունը չունեի: Նրանց հայրը պատմել էր, որ երբ ծնվել են, ցանկացել է բաժանել նրանց, բայց նրան ասել են, որ նրանք կմահանան, քանի որ նրանց կցումը կողքից է, և անհնար է, որ կենդանի մնան, ուստի այդպես էլ թողել է, և ողջ-առողջ են մնացել: Նասիր ալ-Դաուլան նրանց շնորհների է արժանացրել, պատվո հագուստներ հագրել: Մոսուլցիների նրա մոտ էին գալիս, զարմանում նրանցով, նվիրատվություններ անում նրանց:

Աբու Մուհամմադն ասել է. «Ոմանք ինձ ասել են, որ նրանք իրենց երկիրն են վերադարձել, նրանցից մեկը հիվանդացել է և մահացել, իսկ մյուսը մի քանի օր մնացել է, մինչև որ նրա եղբայրը սկսել է փոել, իսկ առողջ եղբայրը [պարզ է, որ անկարող է եղել] անջատվել: Եվ ոչ հայրն է կարողացել թաղել մահացածին, մինչև որ առողջը հիվանդացել է վշտից և զարշահոտից և նույնպես մահացել, որից հետո միասին թաղվել են: Ասում են՝ Նասիր ալ-Դաուլան նրանց համար հավաքել է բժիշկներին և ասել. «Արդյո՞ք հնար կա նրանց անջատելու: Բժիշկները նրանց հարցրել են սովածության մասին, թե արդյոք միաժամանակ են սովածանում: [Մեկը] պատասխանել է, որ երբ իրենցից մեկը սովածանում է, որոշ ժամանակ հետո մյուսն է սովածանում, երբ իրենցից մեկը դեղորայք է բնդունում փորլուծության համար, այն մեկ ժամ անց մյուսի վրա էլ է ազդում: Երբ մեզանից մեկը կարիքների հոգալու անհրաժեշտություն է ունենում, մյուսը չի ունենում, բայց մեկ ժամ հետո նա էլ է նույնը ցանկանում: Հետազոտության ենթարկեցին և պարզեցին, որ նրանք ունեն մեկ որովայն, մեկ պորտ, մեկ ստամոքս, մեկ լյարդ, մեկ փայծախ, և կցման պատճառով նրանք գրկված էին կողոսկրներից: Նրանք իմացան, որ բաժանելու դեպքում, կմահանան: Բնացան, որ նրանք երկու սեռական օրգան ունեն և չորս ամորձի: Եվ երբ նրանց միջև տարաձայնություն էր լինում, նրանք լուրջ վեճ էին ունենում, մինչև իսկ նրանցից մեկը երդվում էր մյուսի հետ օրերով չխոսել, որից հետո կրկին հաշտվում էին»¹⁸:

¹⁸ **Ibn al-Ğawzī 1992b**, թ. 151-152. Հայ երկվորյակների վերաբերյալ այս պատմությանը վերջերս անդրադարձել է նաև ալ-Թանուխիի մատենա-

Այս երկրորդ վկայության մեջ բաղդադցի պատմիչի կողմից «Հայաստանի տեր» հորջորջված ինքնակալի նույնականացման ամենահավանական ու ամենաժանրակշիռ թեկնածուն մեր կարծիքով հայոց Աշոտ Ողորմած արքան է¹⁹, որն իր գահակալման գոնե 953-966 թթ. ընդգրկող շրջանում, հաջողությամբ ապահովեց Բագրատունյաց պետության միասնականությունն ու ամբողջականությունը և անգամ որոշ տարածքային ձեռքբերումներ ունեցավ՝ արաբներից (Համդանյաններից) ազատագրելով հարավարևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ: «*Ղեռ Մուկրադիիր խալիֆի ժամանակ (908-932 թթ.)*,- գրում է Ա. Տեր-Ղևոնդյանն Աշոտ Ողորմածի մասին,- *Աշոտ Երկայթի ստացած Շահանշահ տիտղոսը նրա օրոք որոշ իմաստ ստացավ*»: Հայաստանի մյուս իշխաններն ու թագավորները (օրինակ՝ Վասպուրականի Արծրունի տերերը) «*րնդունում էին Բագրատունի թագավորի ընդհանուր գերիշխանությունը, որն իրավամբ համարվում էր Շահան Շահ Հայոց Մեծաց*»²⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Բագրատունյաց Հայաստանից ժամանած հայազգի երկվորյակների պատմությունը ժամանակակիցների և արաբ պատմիչների կողմից լայն արձագանքի է արժանացել՝ ավելին քան եմենցի երկվորյակների պատմությունը, որի մասին միջնադարյան արաբական մատենագրության մեջ եզակի հիշատակումներ են պահպանվել: Հատկանշական է, որ «միջազգային իրարանցում» հարուցած նմանատիպ մի դեպք էլ գրեթե նույն ժամանակ տեղի է ունեցել նաև բյուզանդական իրականության մեջ: Բյուզանդական մի շարք աղբյուրներ վկայում են, որ Ժ դարի 40-50-ականներին Կապադոկիայից Կոստանդնուպոլիս են տեղափոխվել և այնտեղ առժամանակ ապրել են նույնատիպ երկվորյակներ, որոնք, որքան էլ տարօրինակ է, կրկին ազգությամբ հայ են եղել:

1984 թ. Գ. Պենտոգալոսը և Ջ. Լասկարատոսն առանձին հոդված են նվիրել այս հայ երկվորյակների դեգերումների մասին

գրական ժառանգության հետազոտող Ջուլիա Բրեյլը: Տե՛ս **Bray 2006**, pp. 215-249 (մասնավորապես՝ pp. 221-223):

¹⁹ Հազիվ թե «Հայաստանի տիրոջ» ավելի հավանական թեկնածու համարվի 963 թվականին Վասպուրականի թագավորության գահը զրադեցնող Աբուսահլ-Համագասպ Արծրունին (959-969 թթ.):

²⁰ **Ա. Տեր-Ղևոնդյան 1965**, էջ 170: Բագրատունի թագավորների կրած տիտղոսների մասին մանրամասն տե՛ս **նույնի՝ 1979**, էջ 73-80:

բյուզանդական պատմիչներ Սկիլիցեսի և Թեոփանեսի Շարունակողի հայտնած տեղեկությունների լուսաբանմանը: «Այդ օրերին մի հրեշավոր արարած եկավ կայսերական քաղաք Հայաստանից. համակցված երկվորյակների զույգ՝ մեկ ընդհանուր պորտով, բայց նրանք դուրս քշվեցին քաղաքից որպես չարագուշակներ: Հետո նրանք վերադարձան Կոստանդին [VII]-ի²¹ թագավորության օրոք: Երբ երկվորյակներից մեկը մահացավ, որոշ արհեստավարժ բժիշկներ փորձեցին կտրել մահացած մասը և հաջողության հասան, բայց կենդանի երկվորյակն ընդամենը մի կտրն միջոց սպրեց և հետո ինքն էլ մահացավ»²²: Հատկանշական է, որ Սկիլիցեսի պատմության այժմ Իսպանիայի ազգային գրադարանի ձեռագրատան թիվ MS Graecus Vitr. 26-2 ձեռագրում պահպանվել են հայ երկվորյակներին և նրանց վիրահատությունը ներկայացնող մանրանկարներ (տե՛ս պատկեր 6, 7, 8): Սա վկայում է այն մեծ հետաքրքրության, որ այս դեպքը հարուցել է բյուզանդական հասարակության մեջ:

Դեպքը հար և նման նկարագրությամբ է ներկայացնում նաև Թեոփանեսի Խոստովանողի երկի անանուն շարունակողը՝ մանրամասնելով միայն, որ երկվորյակներից մեկը վիրահատությունից հետո երեք օր է ապրել²³:

Հիշյալ հոդվածում ներկայացված հաղորդումներին կարող ենք ավելացնել Լևոն Սարկավազ անունով ևս մի ժամանակակից բյուզանդացի տարեգրի վկայությունը, ով, ինչպես գրում է, ինքն անձամբ իր աչքով քանիցս տեսել է նրանց. «Այս ժամանակ արու երկվորյակները, ուլքեր եկել էին Կապադովկիայի շրջանից, թափառում էին Հռոմեական Կայսրության բազմաթիվ շրջաններում: Ես՝ այս տողերի հեղինակս, հաճախ եմ տեսել նրանց Ասիայում՝ հրեշավոր և յուրահատուկ մի զարմանալիք: Նրանց մարմնի տարբեր մասերն ամբողջական էին և լրիվ, բայց նրանց կողերը կպած էին իրար՝ թևատակից մինչև կոնքագոյր՝ միացնելով նրանց մարմինները, միաձուլելով իրար: Իրենց իրար հարող ձեռքերով նրանք գրկում էին մեկը մյուսի վիզը, մյուս երկուսով ձեռնափայտ էին բռնում, որով օգնում էին իրենց քայլելիս: Նրանք 30 տարեկան էին, ֆիզիկապես լավ զարգացած էին, թվում էին երիտասարդ և առույգ: Երկար ճանապարհորդությունների ժամանակ նրանք ջորի էին հեծնում՝ նստելով

²¹ Կոստանդին Է Ծիրանածին (կառ. 945-959 թթ.):

²² John Skylitzes 2010, p. 224.

²³ Թեոփանեսի Շարունակող 1990, էջ 255-256:

կողք-կողքի՝ կանացի ձևով: Նրանք աննկարագրելի քաղցր և բարի խառնվածք ունեին»²⁴:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ նշենք, որ բյուզանդացի բժիշկները, փաստորեն, համարձակություն էին ունեցել հաջողությամբ վիրահատելու գույզին: Ավելին, առողջ եղբայրն ապրել է երեք օր և հետո միայն մահացել է: Այսպիսի արդյունքը տպավորիչ է՝ անգամ արդի բժշկության գիտատեխնիկական զարգացման մակարդակը հաշվի առնելով: Մարդկությունն իր պատմության հետագա դարերին հիշյալ անոմալիայի այլ դեպքեր էլ է տեսել և ժամանակի ընթացքում այսպես ծնված երկվորյակների անջատման վիրաբուժական եղանակներ մշակել: Թեև երկվորյակներից մեկի մահացության հավանականությունը մեր օրերում էլ շարունակում է բավականին բարձր լինել, այնուամենայնիվ, հիմա կարելի է հաճախ լսել հրաշքով ավարտված այդօրինակ վիրաբուժական միջամտությունների և վիրահատությունից հետո լիարժեք կյանքով ապրող համակցված երկվորյակների մասին. մի բան, որն իրագործելու հնարավորությունը միջնադարյան քաղաքակրթությունը չուներ: Համակցված երկվորյակների տարանջատման բժշկագիտությանը հայտնի առաջին հաջող վիրահատությունը տեղի է ունեցել Կոստանդնուպոլսի, Եմենի և Մոսուլի դեպքերից շուրջ ութ-ինը դար անց՝ 1689 թ., շվեյցարացի վիրաբույժ Յոհաննես Փատիոյի կողմից (1649-1691 թթ.)²⁵:

THE ARMENIAN “MONSTROUS TWINS” IN MOSUL: EVIDENCE FROM ARABIC SOURCES

Gagik Danielyan

SUMMARY

The reign of Ašot III (953-978) of Bagratid Armenia was marked by peace, political stability and economic prosperity. The king was renowned for his pious and benevolent attitude towards the poor and the disabled. For his charitable deeds, he earned the nickname “merciful” and after his death was even canonized by the Armenian Church. Ibn al-Ğawzī’s *Al-Muntazam fī tārīḥ al-mulūk wa-l-umam* contains an interesting report of two conjoined men, sent in 352 A.H./963 A.D by the “lord of Armenia”, who most probably was Ašot

²⁴ Leo the Deacon 2005, p. 207.

²⁵ Van der Weiden 2004, pp. 125–127; Kompanje 2004, pp. 537-541.

III, to Nāṣir al-Dawla al-Ḥamdānī, the governor of Mosul and al-Ğazīra. It comes clear from the further description that the historian is talking about conjoined twins. Given the high level of the medieval Arabic medicine, the Armenian authorities sent the twins to Mosul, probably hoping that it would be possible to separate them. Other accounts of conjoined twins can be found in the medieval Arabic historiography.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՋԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Gotha MS. Orient. A 1555 - Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, Ms. Orient. A 1555;

MS Graecus Vitr. 26-2 - Biblioteca nacional de España (Madrid), MS Graecus Vitr. 26-2;

Yeni Cami 813 - Süleymaniye Kütüphanesi (Istanbul), Yeni Cami 813;

MS. Or. 14140 - British Library (London), MS. Or. 14140;

Cod. Arab 464 - Bayerische Staatsbibliothek (München), Cod. Arab 464;

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Bar Hebraeus 1932 - *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj (Bar Hebraeus), the son of Aaron, the Hebrew Physician, the first part of his Political History of the World*, vol. I, trans. E.A. Wallis Budge, Oxford University Press, London, 1932 (reprinted by Gorgias Press, 2003);

Al-Birūnī 2001 - Al-Birūnī, Abū al-Rayḥān Muḥammad [i]bn Aḥmad, *Al-Ātār al-bāqiya min al-qurūn al-ḥāliya*, taḥqīq wa-ta'liq Parwīz Azkā'i, Mīrāt Maktūb, Tehrān, 2001;

Al-Dahabī 1989 - Al-Dahabī, Šams al-Dīn Abū 'Abd Allāh Muḥammad [i]bn Aḥmad [i]bn 'Utmān, *Tārīḥ al-Islām wa-wafayāt al-mašāhīr wa-l-a'lām*, ǧ. 26, bi-taḥqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, Dār al-Kitāb al-'arabī, Bayrūt, 1989;

Al-Dahabī 1992 - Al-Dahabī, Šams al-Dīn Abū 'Abd Allāh Muḥammad [i]bn Aḥmad [i]bn 'Utmān, *Tārīḥ al-Islām wa-wafayāt al-*

- mašāhīr wa-l-a'lām*, ğ. 24, bi-tahqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, Dār al-Kitāb al-'arabī, Bayrūt, 1992;
- Al-Dahabī 1999** - Al-Dahabī, Šams al-Dīn Abū 'Abd Allāh Muḥammad [i]bn Aḥmad [i]bn 'Utmān, *Tārīḥ al-Islām wa-wafayāt al-mašāhīr wa-l-a'lām*, ğ. 49, bi-tahqīq 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī, Dār al-Kitāb al-'arabī, Bayrūt, 1999;
- Ibn al-Aṭīr 1987a** - Ibn al-Aṭīr, 'Izz al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī [i]bn Muḥammad, *Al-Kāmil fī al-tarīḥ*, ğ. 1, bi-tahqīq Abī al-Fidā 'Abd Allāh al-Qādī, Bayrūt, 1987;
- Ibn al-Aṭīr 1987b** - Ibn al-Aṭīr, 'Izz al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī [i]bn Muḥammad, *Al-Kāmil fī al-tarīḥ*, ğ. 8, bi-tahqīq Muḥammad Yūsuf al-Daqqāq, Dār al-Kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 1987;
- Ibn al-Aṭīr 2003** - Ibn al-Aṭīr, 'Izz al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī [i]bn Muḥammad, *Al-Kāmil fī al-tarīḥ*, ğ. 10, bi-tahqīq Muḥammad Yūsuf al-Daqqāq, Dār al-Kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 2003;
- Ibn al-Dawādārī 1992** - Ibn al-Dawādārī, Abū Bakr [i]bn 'Abd Allāh, *Kanz al-durar wa-ġāmi' al-ġurar*, ğ. 5, ʃ. 409, Bayrūt (Franz Steiner Verlag, Wiesbaden), 1992;
- Ibn al-Ġawzī 1992a** - Ibn al-Ġawzī, Abū al-Faraġ 'Abd al-Rahmān [i]bn 'Alī [i]bn Muḥammad, *Al-Muntaẓam fī tārīḥ al-mulūk wa-l-umam*, ğ. 2, bi-tahqīq Muḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā wa-Muṣṭafā 'Abd al-Qādir 'Aṭā, Dār al-Kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 1992;
- Ibn al-Ġawzī 1992b** - Ibn al-Ġawzī, Abū al-Faraġ 'Abd al-Rahmān [i]bn 'Alī [i]bn Muḥammad, *Al-Muntaẓam fī tārīḥ al-mulūk wa-l-umam*, ğ. 14, tahqīq Muḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā wa-Muṣṭafā 'Abd al-Qādir 'Aṭā, Dār al-Kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, 1992;
- Ibn Kaṭīr 1998** - Ibn Kaṭīr, Abū al-Fidā 'Abd Allāh, *Al-Bidāya wa-l-nihāya*, ğ. 15, bi-tahqīq 'Abd Allāh ibn 'Abd al-Muḥsīn al-Turkī, Dār Haġar, al-Qāhira, 1998;
- Al-Kutubī 1980** - Al-Kutubī, Muḥammad ibn Šākir, *Uyūn al-Tawārīḥ*, bi-tahqīq Fayṣal al-Sāmir and Nabīlah 'Abd al-Mun'im Dāwūd, ğ. 20, Dār al-Rašīd li-l-našr, Baġdād, 1980;
- Ibn Miskawayh 1921** - *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, vol. 4, ed., trans., and elucidated by H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth, Basil Blackwell, Oxford, 1921, p. 368;
- Ibn Miskawayh 2003** - Ibn Miskawayh, Abū 'Alī Aḥmad [i]bn Muḥammad [i]bn Ya'qūb, *Taġārib al-umam wa-ta'āqub al-*

- himam*, ǧ. 5, bi-taḥqīq Sayyid Kasrawī Ḥasan, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2003;
- Ibn Sibāt 1993** - Ibn Sibāt, Ḥamza [i]bn Aḥmad [i]bn ‘Umar, *Ṣidq al-aḥbār*, bi-taḥqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, Ṭarābulus, 1993;
- Ibn Taǧrī Birdī 1992a** - Ibn Taǧrī Birdī, Abū al-Maḥāsin Yūsuf, *Al-Nuǧūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira*, ǧ. 3, bi-taḥqīq Muḥammad Ḥusayn Šams al-Dīn, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1992;
- Ibn Taǧrī Birdī 1992b** - Ibn Taǧrī Birdī, Abū al-Maḥāsin Yūsuf, *Al-Nuǧūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira*, ǧ. 7, bi-taḥqīq Muḥammad Ḥusayn Šams al-Dīn, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1992;
- John Skylitzes 2010** - *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, tr. by J. Wortley, with introduction by J.-Cl. Cheynet and B. Flusin and notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge, Cambridge University Press, 2010;
- Leo the Deacon 2005** - *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D.F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington, 2005;
- Al-Maqrīzī 1957** - Al-Maqrīzī, Taqī al-Dīn Aḥmad, *Kitāb al-sulūk li-ma’rifat duwal al-mulūk*, ǧ. 1.2, bi-taḥqīq Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, Maṭba‘at al-ta’līf wa-l-tarǧama wa-l-našr, al-Qāhira, 1957;
- Al-Nuwayrī 2004** - Al-Nuwayrī, Šihāb al-Dīn Aḥmad [i]bn ‘Abd al-Waḥḥāb, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, ǧ. 23, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2004;
- Al-Qazwīnī 1998** - Al-Qazwīnī, Abū Yaḥyā Zakaryā [i]bn Muḥammad [i]bn Maḥmūd, *Aṭār al-bilād wa-aḥbār al-‘ibād*, Dār Šādir, Bayrūt, 1998;
- Al-Qazwīnī 2000** - Al-Qazwīnī, Abū Yaḥyā Zakaryā [i]bn Muḥammad [i]bn Maḥmūd, *‘Aǧā’ib al-maḥlūqāt wa-l-ḥaywanāt wa-ǧarā’ib al-mawǧūdāt*, Bayrūt, 2000;
- Al-Suyūṭī 2003** - Al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān [i]bn Abī Bakr [i]bn Muḥammad, *Tārīḥ al-ḥulafā’*, Dār Ibn Ḥazm, Bayrūt, 2003;
- Al-Ṭabarī 1968** - Al-Ṭabarī, Abū Ġa‘far Muḥammad [i]bn Ġarīr [i]bn Yazīd, *Tārīḥ al-rusul wa-l-mulūk*, ǧ. 2, bi-taḥqīq Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Dār al-Ma‘ārif bi-Miṣr, 1968;

- Al-Tanūhī 1995** - Al-Qāḍī Abī ‘Alī al-Muḥassin [i]bn ‘Alī al-Tanūhī, *Niṣwār al-muḥāḍara wa-aḥbār al-muẓākara*, bi-taḥqīq ‘Abbūr al-Ṣalḡī, Dār Ṣādir, Bayrūt, 1995;
- Al-Ya‘qūbī** - Al-Ya‘qūbī, Aḥmad ibn Abū Ya‘qūb ibn Ġa‘far [i]bn Wahb [i]bn Wādih, *Tārīḥ al-Ya‘qūbī*, ǧ. 1, bi-taḥqīq ‘Abd al-Amīr Muḥannā, Bayrūt, 2010;
- Yāqūt 1977** - Yāqūt, Šihāb al-Dīn Abū ‘Abd Allāh al-Ḥamawī al-Rūmī, *Mu‘ḡam al-buldān*, ǧ. 3, Dār Ṣādir, Bayrūt, 1977;
- Ասողիկ 2000** - Ստեփանոս Տարունեցի Ասողիկ, *Պատմություն տիեզերական, բնագիրը կազմեց՝ Գ. Մանուկեան, Մատենագիրք Հայոց*, հտ. ԺԵ., Ժ դար, Պատմագրություն (երկու գրքով, գիրք Բ), Անթիիաս, 2010, էջ 617-829;
- Ասողիկ 2000ա** - Ստեփանոս Ասողիկ Տարունեցի, *Տիեզերական պատմություն, թարգ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ.Հ. Վարդանյանի, Երևանի համալսարանի. հրատ., Երևան, 2000;*
- Թեոփանեսի Ճարունակող 1990** - *Թեոփանեսի Ճարունակող*, թարգ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 15, Բյուզանդական աղբյուրներ Ե), ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1990;
- Յայսմաուրք 1834** - *Յայսմաուրք ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի Յասմաուրաց Տէր Իսրայէլի*, Տպ. Պ. Արապեան Ապուշեխցոյ, Կոստանդնուպօլիս, 1834;
- Վարդան 1862** - *Հայկաբոյմն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի*, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1862:

ԵՐԿՐՈՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Bowen 1993** - H. Bowen, “Nāṣir al-Dawla”, in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, vol. VII (MIF-NAZ), E.J. Brill, Leiden-New York, 1993, pp. 994-995;
- Bray 2006** - J. Bray, “The physical world and the writer’s eye. Al-Tanūkhī and medicine”, in *Writing and representation in Medieval Islam. Muslim horizons*, ed. by J. Bray, Routledge, London-New York, 2006, pp. 215-250;
- Canard 1948** – M. Canard, “Les H'amdanides et l'Arménie”, *Annales de l'Institut d'Etudes orientales*, Tome VII, Alger, 1948;
- Canard 1951** - M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie I*, Alger, 1951;

- Canard 1991** - M. Canard, “Ḥamdānids”, in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, vol. III (H–IRAM), E.J. Brill-Luzac and Co., Leiden-London, 1986, p. 126-131;
- Carboni 2015** - S. Carboni, *The Wonders of Creations and the Singularities of Paintings: A study of the Ilkhanid London Qazvīnī*, Edinburgh Univeristy Press, Edinburgh, 2015;
- Dédéyan 2014** - G. Dédéyan, “Autour d'Asot III le Miséricordieux (952/953-977)”, *Mélanges Jean-Pierre Mahé*, ed. A. Mardirossian, Paris, 2014, p. 221-239;
- Fähndrich 2000** - H. Fähndrich, “Al- Tanūkhī”, in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, vol. X (T-U), Brill, Leiden, 2000, pp. 192-193;
- Kompanje 2004** - E.J.O. Kompanje, “The First Successful Separation of Conjoined Twins in 1689: Some Additions and Corrections”, *Twin Research*, 7 (06), 2004, pp. 537-541;
- Al-Samīr 1970** - F. al-Samīr, *Al-Dawla al-Ḥamdāniyya fī al-Mawṣil wa-l-Ḥalab*, ǧ. 1, Baǧdād, 1970;
- Van der Weiden 2004** - R.M.F. Van der Weiden, “The First Successful Separation of Conjoined Twins (1689)”, *Twin Research*, 7 (02), 2004, pp. 125–127;
- Եղիազարյան 2016** - Ա. Եղիազարյան, «Աբաս Բագրատունու հզորացումը Հայաստանի շուրջը ձևավորված նոր իրադրության պայմաններում», *Հայագիտության հարցեր*, 1 (7), 2016, էջ 38-50;
- Եղիազարյան 2017** - Ա. Եղիազարյան, *Աբաս Բագրատունի: Թագավոր Հայոց*, ԵՊՀ հրատ, Երևան, 2017;
- Եղիազարյան 2020** - Ա. Եղիազարյան, *Աշոտ Գ Ողորմած: Թագավոր հայոց*, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2020;
- Յակոբ ալ-Համավի 1965** - *Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակոբ ալ-Համավի, Աբու-Ֆիդա, Իբն Շադդադ)*, կազմեց Հ.Թ. Նալբանդյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965;
- Տեր-Ղևոնդյան 1965** – Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965;
- Տեր-Ղևոնդյան 1975** - Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1979, № 1, էջ 73-80:

**Գագիկ Դանիելյան, Հայագգի «հրեշավոր
երկվորյակները» Մոսուլում. արաբական աղբյուրների
վկայությունները**

	<p>Պատկեր 1</p> <p><i>Միամուս (այժմ՝ Թաիլանդ) ծնված Չանգ և Էնգ Բանքեր- ները, ովքեր հաջող կյանք են ունեցել՝ «սիամական երկվորյակներ» անունը տալով այսօրինակ բոլոր հետագա դեպքերին:</i></p>
	<p>Պատկեր 2</p> <p><i>Süleymaniye Kütüphanesi ¶(Մոսսոբուլ), Yeni Cami 813, էջ ¶181ա</i></p>
	<p>Պատկեր 3</p> <p><i>Bayerische Staatsbibliothek (Մյունխեն), Cod. Arab 464, էջ¶212r</i></p>

	<p>Պատկեր 4</p> <p><i>British Library (Լոնդոն), Or. 14140, էջ 135r</i></p>
	<p>Պատկեր 5</p> <p><i>British Library (Լոնդոն), Or. 14140, էջ 135r</i></p>
	<p>Պատկեր 6</p>
	<p>Պատկեր 7</p>
	<p>Պատկեր 8</p>
<p>Պատկեր 6, 7, 8 Բազանիայի խազանյին կրատարանի MS Graecus Vitr. 26-2 ձեռագրի մանրանկարները</p>	